

~~702~~

P 99

Л.В. Рязанцева

ПІЗНАННЯ І КУЛЬТУРА
(культурологічні та психологічні аспекти пізнання)

1993

1
P-99

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
Харківський авіаційний інститут ім. М.Є. Жуковського

ПЕРЕОБЛІК 2005 р.

Л.В. Рязанцева

ПІЗНАННЯ І КУЛЬТУРА
/культурологічні та психологічні аспекти пізнання/
Конспект лекцій

Научно-техническая
библиотека
"ХАИ"

mt0036509

Харківський авіаційний
інститут
ім. М. Є. Жуковського

Харків ХАІ 1993

130.2 + 165 (075.8)

(10225 + 10667.1)
973

УДК 10225 + 1652 /Я75/

Пізнання і культура /культурологічні та психологічні аспекти
пізнання/ /Рязанцева Л.В.-Консп. лекцій. - Харків: Харк. авіац.
ін-т. - 26 стор.

Проаналізовано зв'язок історії культури та історії пізнання.
З цього погляду розглянуто такі питання: образи світу та типи
раціональності, характерні для культур Заходу та Сходу; раціо-
нальне та образне в культурі, символізація світу в науці, релі-
гії, мистецтві; гра, сміх, сором, совість, заздрість як явища
культури.

Для студентів та аспірантів, що вивчають курс філософії та
культурології.

Бібліогр.: 19 назв.

Рецензенти: доц. О.К. Бурова,
доц. Е.С. Старовойт

ВСТУП

Неможливо зрозуміти людину та суспільство, не знаючи, які ідеали мають для них значення, які традиції та ритуали діяльності склались у цьому суспільстві, як люди мислять, виявляють свої емоції, створюють матеріальні й духовні цінності та вміють ними користуватися, яким чином навчають цьому своїх дітей. Усе це є культурою.

Під культурою в даному разі розуміємо всю сукупність неспадкової поведінкової інформації, яку накопичують та передають від покоління до покоління. Своєрідний носій подібної інформації – соціальний код культури. Таким соціокодом є знання.

Розглянемо деякі фрагменти історії культури з погляду розвитку знання, його історичних форм; зіставимо європейську культуру з культурами Сходу через порівняння соціокодів, покладених в їх основу. Пам'ятаючи про те, що світ культури, світ знання існує лише поки існує людина, адібна його сприйняти, "розкодувати", проаналізуємо деякі культурологічні та психологічні аспекти особистого пізнання.

Тема I. Взаємозв'язок історії культури та історії пізнання

План.

1. Осьовий час історії.
2. Типи набуття та передачі знання у культурі.
3. Структура знання.

На нинішньому рівні знання можна стверджувати, що перехід від історії до власне історії суспільства /та культури/ відбувся приблизно 6 тис. років тому, коли виникли цивілізації Шумера, Вавілона, Єгипту, доарійської Індії, Китаю, Єгейського моря. Ознаки цивілізації: держава, писемність, виникнення народів, які усвідомлюють свою єдність /у міфі/, раціоналізація відносин з навколишнім світом /поява техніки/, культурні герої як життєві взірці /Гільгамеш, Прометей та ін./.

Приблизно з VIII по III ст. до н.е. архайчна давнина зазнає настільки істотних змін, що цей час називають "осьовим часом історії" /К.Ясперс/. Виникають вчення /конфуціанство, буддизм, зороастризм, пророцтво Іудеї, філософські школи в Греції/, в яких обґрунтовуються два важливіші принципи, визначаючих подальшу еволюцію суспільства, – вселюдську єдність і можливість морального вибору людини. Необмежену до цього часу владу традицій

та роду починає витискувати влада ідеї. Будді, наприклад, приписують такі слова: "Що б не робили мати, батько чи який інший родич, істинно спрямована думка може зробити ще щось краще".

В історії культури багато проблем і парадоксів. Один із них - Захід довго був сприймаючою стороною. Кити європейської могутності - порох, розбірний шрифт, компас, можливо, й механічний годинник запливли в Європу з Китаю. Злам настав у XVI - XVII ст., коли Європа стрімливо вирвалася вперед і почалась дивергенція європейської та східних цивілізацій, індустріального та традиційного шляхів розвитку. Успіхи Європи в основному були пов'язані з викикненням науки та подальшим застосуванням у виробництві її результатів.

Класичного західного варіанта науки у східній культурі не існувало. "У Китаї була розвинута вражаюча наука, яка ніколи, однак, не торкалася питання про те, як падає камінь, - ідея законів природи у тому юридично-правовому значенні, в якому ми їх розуміємо, була чужою китайській цивілізації" /І.Пригожин/.

Навряд чи подібне розходження підлягає однозначному поясненню, але можна запропонувати такий варіант, завдяки якому виявляються відмінності в соціокодах європейської та східних культур. У відповідності до цього виділяються два основні способи набуття та передачі знання. Перший - особово-іменний і професійно-іменний коди. У цьому випадку знання розглядається як засіб вирішення конкретних проблем, набір готових рецептів діяльності; воно кваліфікується як те, що іде від бога-покровителя даної професії, тому завжди потрібен вчитель-посередник; узагальнення здійснюється у вигляді знака-образу. Знання характеризується горизонтальною структурою, в якій відсутні його дедуктивне обґрунтування та доказ. У даному разі знання часто оточене професійною таємницею, близьке до магічного діяння або фокусництва. Можливості такого соціокоду великі, величезний масив інформації, нагромаджений у його межах, але пізнання орієнтоване, в основному, на пошук практичних рецептів та рекомендацій, "як зробити в ситуації даного роду". Греки, наприклад, називали єгипетських геометрів "арпедонаптами", тобто такими, хто прив'язує мотузку.

Другий спосіб - універсально-понятійний код /безадресний/ -

дає можливість поєднувати ізольовані осередки освіти професійного знання, замкнених на "логос" – слові, понятті, якому підпорядкована справа. Формується логічне, раціональне обґрунтування, доказ, тобто виникає універсальний алгоритм продукування та трансляції знання, його вертикальна структура.

Перший код був реалізований на Сході, другий – в Європі, зобов'язаний його виникненням Древній Греції. Греки, почавши роздумувати над тим, що таке знання, і систематично досліджувати саме мислення, дійшли висновку про доказовість відносин між формальними структурами. Це досягнення усвідомлено та випробувано на прикладі геометричних фігур і алгебраїчних виразів. Традиція пов'язує відкриття доказу з іменами Піфагора, Талеса Мілетського, Парменіда.

Більш пізнім здобутком є принцип дедукції, який відкриває перед людським мисленням можливість набувати нового знання на основі усвідомлення власних правил. Певна річ, і при доказах використовувалась дедукція, але принципи, або, вірніше, правила дедуктивних висновків мають більш загальний характер. Вони стосуються не тільки до висловлювань формального характеру, але й до всієї мови. Принцип дедукції пов'язаний з іменами Платона та Арістотеля.

Найважливіше досягнення полягало у відкритті того, що сприймані явища та суть речей /взаємозв'язків/ не збігаються, але сили, які лежать в основі явищ, могутні, універсальні, та все ж природні і принципово пізнавані [1].

На становлення універсально-понятійної схеми соціального кодування пішло майже три тисячоріччя. До XV-XVII ст. європейський осередок культури удосконалює традиційну схему соціалізації нового знання /Бог – посередники – людина/ до того часу, доти зміцнюється думка, що і Священне Писання, і створена за Словом природа суть дві "Книги", і друга написана, за словами Галілея, мовою математики. Звідси починається Новий час, виникає дослідницька наука і завершується перетворення соціокоду в новий – універсально-понятійний [2].

Світ знання настільки різноманітний, що різні типи знання можна розглядати як субкультури /відносно самостійні сфери культури/. Проблема, яка виникає при визначенні того, що є знанням,

та спробах його класифікації, полягає, з одного боку, в несумірності різних типів знання /слід пам'ятати, що не все, що можна назвати знанням, підлягає бінарній оцінці "істина - неправда"/, а з другого, - у наявності несподіваних схожостей та аналогій між психологією та астрологією, математикою та мистецтвом, технічними науками та магією, політичною філософією та міфологією.

Можна запропонувати таку класифікацію знання: практичне /знання-уміння, знання рецепт/; духовно-практичне /формулювання і демонстрація узагальнених зразків поведінки та мислення, але не за допомогою абстрактно-понятійних засобів, а через знак-образ у легенді, притчі, ритуалі та ін./; теоретичне /виробництво знання у різних галузях - магія, філософія, ідеологія, теологія, наука/ [3].

Отже, з одного боку, розглядаючи історію культури у зв'язку з історією пізнання, можна простежити, як складались способи накопичення та трансляції знання, як воно змінювалось і розвивалось, зіставити соціокоди різних культур та стилі мислення, які утворювались на їх основі /те, що прийнято називати ментальністю/. З другого боку, культура як система "найтонших примушень" Б.Івансв/ впливає на пізнання та його результати. "Пізнаванням чого все це стало пізнаним?" - запитує та віщає давня мудрість. Питає про те, що розділяє світ, на який ми дивимось, та світ, який ми бачимо. У наступній темі почнемо знайомитися з тим, як бачать світ на Заході та Сході.

Тема 2. Захід та Схід: способи розуміння світу План.

1. "Картини світу" як прояв своєрідності культур.

2. Західні та східні традиції раціональності мислення.

Кожна культура по-своєму раціональна. Раціональність - дуже багатозначне поняття. У широкому розумінні раціональність можна визначити як спосіб психологічного та логічного упорядкування світу з погляду співвіднесеності мети та засобів діяльності. Це значить, що між різними вимірами реальності - космічними, соціальними, психологічними - устанавлюються відповідності та зв'язки. Вони відбиваються та закріплюються у певних системах цінностей, які надають змісту життю та діяльності в межах тієї чи іншої культури. У даному випадку в культурі можна

виділити певне смислове ядро, "картину світу", за допомогою якої відбувається прилучення до цінностей своєї культури. Вихідні смисли, які виражають характер конкретної "картини світу", задаються релігією. Німецький соціолог М.Вебер, визначаючи типологію основних видів смислів, як вони виступали в історії, класифікує релігії на основі їх різного ставлення до світу таким чином:

1/ прийняття світу, на основі якого формується етика пристосування до світу /конфуціанство, даосизм/;

2/ заперечення, неприйняття світу, втеча від нього, яка припускає "мудру недіяльність" /буддизм, індуїзм/;

3/ прийняття світу за умов його покращення та виправлення, обґрунтовуюче оволодіння світом /зороастризм, іудаїзм, християнство, іслам/.

Християнська "картина світу" зробила можливим такий шлях розвитку західної культури, що привів до створення індустріального суспільства, в якому панують формально-раціональні основи. "Формальна раціональність господарства визначається мірою технічно для нього можливого та дійсно застосовуваного ним розрахунку" /М. Вебер/ [4] .

У більш конкретному розумінні "раціональність" означає логічну упорядкованість мислення, знання, стиль мислення. Виявляючи типи раціональності мислення, характерні для Сходу та Заходу, звертаємося до філософії та науки.

Зіставлення загальних принципів осмислення буття можна проілюструвати такою схемою:

Захід

1. Культивування індивідуально-суб'єктивного змісту особистості.

2. Розмежування природного та морального /об'єкта і суб'єкта, мети та засобу, істини та блага/.

Схід

1. Зв'язок із загальним, розчинення у загальному потоці буття. Однак внутрішня індивідуальна відповідальність людини східної культури перевершує відповідальність людини західної культури.

2. Ціннісна тотожність природного та етичного /наприклад, "Дас" як значення, зміст речі самої по собі, поза її утилітарності відносно людської потреби/.

3. Дуальність мислення, яка відбивається в законі виключеного третього: "Неможливо, щоб одне й те ж разом було і не було властиве одному й тому ж і в одному й тому ж значенні" /Арістотель/.

3. Прагнення вивести свідомість на рівень недуального мислення - інтуїції. Наприклад, у "Алмазній сутрі" читаємо: "Так прихожий проповідував про світи як про несвіти. Це і називають світами".

Для західного стилю мислення характерне чітке розмежування пізнаючої людини та зовнішнього світу, який повинен бути досліджений, підкорений та змінений. Згадаємо афоризм Ф.Бекона "знання - сила". Цей тип пізнання переважно екстравертивний /спрямований назовні/, він - "метелик, який летить до сонця". Схід уникає різних протиставлень. Буддисти, наприклад, не міркують про світ як про те, що знаходиться поза свідомістю, вони розглядають його як поняття присутнього у свідомості. Звідси інтровертивний /рух усередину/ спрямованість пізнання, підкреслення особливої цінності поглибленого самопогляду.

Із цієї відмінності виникають і розбіжності в науковій картині світу:

Захід

1. Світ дійсно розглядався як картина, коли людина як суб'єкт-споглядач протиставляється об'єкту. Аналог - система прямої перспективи в живопису /погляд із вікна/; особисто-психологічний портрет від часів Відродження.

2. Самоцінність знання. "Квітка в щербатій етіні. Я витягнув тебе із щілини, корінь і все останнє, тримаю в руці, маленька квіточка..." /Теннісон/.

Схід

1. Місце людини в світі нічим не виділено. Аналог у мистецтві - система паралельної перспективи в живопису; зображення людини має абстрактно-типізований характер.

2. Єдність природного, етичного та пізнавального ставлення до світу. Набуття знання - найперше, але не найважливіше. Головне - досягнення моральної та інтелектуальної висоти. "Коли я придивляюсь уважно, я бачу на огорожі квітучу наруна" /Басьо/.

3. Спочатку розвивались математика, фізика, хімія і лише потім біологія та гуманітарні науки.

Наука є осягненням загального /закону, типічного/.

3. У Китаї, наприклад, найбільш розвинутими були ботаніка, зоологія, фармакологія, математика та історія.

Спроби побудувати інтерсуб'єктивне бачення одиничного. На Сході наука мала переважно емпіричний, прикладний, класифікаторський характер.

Таким чином, якщо для західного типу раціональності мислення характерне аналітичне, диференціююче, індуктивне, концептуальне, узагальнююче, волевиявляюче та воленав'язуюче ставлення до світу, то для східного – синтетичне, цілісне, несистематизуюче, інтуїтивне, суб'єктивне, групоцентриське.

На Сході існували науки, але не було науки як специфічного виду діяльності, в результаті якої набували знань /за західними стандартами/, не було єдиної концепції для об'єднання всіх наук під одним покрівлем.

За нашого часу можна сподіватися на те, що "наука майбутнього, зберігаючи аналітичну точність її західного варіанта, буде турбуватися про глобальний, цілісний погляд на світ. Тим самим перед нею відкриються перспективи виходу за межі, поставлені класичною культурою Заходу". [5]

Тема 3. Раціональне та образне в культурі

План.

1. Взаємозв'язок раціонального та образного.
2. Метафора і символ як засоби передачі образності.
3. "Класичні" та "романтичні" епохи.
4. Наука та культура.

Раціональне начало представлено в культурі філософією та наукою. Образно-емоційне ставлення до світу втілюється, в основному, в міфі, релігії, мистецтві. Раціональне та образно-емоційне начала взаємопов'язані, хоча вони і є результатами двох різних видів ментальної діяльності – метафоричного /міфопоетичного/ та дискурсивно-логічного мислення*. Дослідженню культури з цього

* Дискурсивний /лат./ – розумовий, обґрунтований попередніми судженнями.

погляду поклав початок німецький філософ Е. Кассієр у праці "Філософія символічних форм". Він виходив із простої думки, що для розуміння знання необхідно проаналізувати первинні, доісторичні форми зародження уявлень людини про світ, не заснованих на категоріях розуму. Це можна зробити, вивчаючи мову, в якій виражені як логічні, так і міфологічні форми мислення. У мові ж відгук міфологічних уявлень відбиті в метафорах та символах, останні є також засобами передачі образного, емоційного ставлення до світу.

Образне зближається з раціональним потягом до узагальнення. Для раціонального, логіко-дискурсивного підходу характерне узагальнення-пояснення, що полягає в поступовому переході від посидного випадку до все більш широких класів і прагне до виявлення причинно-наслідкових зв'язків /так, наприклад, розвивається природознавство/. Основоположним принципом образного, міфопоетичного мислення є принцип *pars pro toto* /частина замість цілого/. Цьому основному принципowi підпорядковане та ним пронизане все магічне мислення. Той, хто керує якою-небудь частиною цілого, одержує в магічному розумінні владу над цілим. Не важливо, яке значення має частина в структурі цілого, яку функцію вона виконує в ньому, як пов'язана з іншими частинами. Досить знати, що вона належить чи належала цілому для того, щоб гарантувати їй повну магічну силу та значущість. У піфагорійців, наприклад, існувала приписка старанно поправити постіль після вставання для того, щоб відбиток тіла, який там залишався, не можна було б використати на зло людині.

Для образного мислення характерне вживання аналогій. Спочатку це означало в міфі буквальний збіг. Так, сонце називали "літаюч. л по небу", його змальовували у вигляді стріли або птаха. В єгипетському пантеоні бога сонця зображували з головою сокола. Тут були відсутні абстрактні позначення, кожне слово одразу ж перетворювалось у конкретний міфологічний образ, у бога чи демона. Така основна риса міфологічної метафори.

При дальшому розвитку мислення цей тісний зв'язок починав слабнути та розриватися. Адже мова не належить виключно царству міфа, на неї впливає й інша сила - сила логоса. З розвитком мови слово все більше і більше ставало лише знаком поняття.

Паралельно відбувався й інший процес. У самостійний вид духовної творчості виділилося мистецтво. Отже, первісна єдність розпалася на миф, мову та мистецтво, а метафора перетворилася у просте перенесення значення. Однак метафору в загальному розумінні слід розглядати не тільки як певне явище мови, а як одну з умов існування мови.

Метафора /грецьк./ – перенесення назви, яке передбачає подвійність значення. Проте не кожний перенос є метафорою. Наприклад, слово "кандидат" первісно стосувалося до людини, убраної у білий одяг. Коли громадянина Риму обирали на яку-небудь муніципальну посаду, він з'являвся перед своїми виборцями у білому вбранні. Зараз кандидатом називають будь-якого претендента на посаду. Метафора обов'язково має приховане уподібнення, образне зближення слів на основі їх переносного значення. Наприклад, у О.С. Пушкіна: "На нити праздного веселля// Низал он хитрою рукою// Прозрачною лести ожерелья// И четки мудрости златой."

Звичайно, справжнім царством метафори є поетична мова. Тут вона виступає і засобом поетичного мислення, і засобом вираження поетичної думки. Але сфера використання метафор не обмежується мистецтвом. Метафори визначають, структурують наше сприйняття світу, мислення, навіть поведінку. Існує ряд ключових метафор, які організують типи поведінки у різних культурах і лежать в основі національно-специфічних картин світу. Наприклад, хід дискусії в європейському варіанті часто визначається метафорами "спір є війною" [6].

Метафору вживають не тільки в мистецтві та буденному житті, а і в науці. Раціональне неможливе без уявлення, інтуїції, умовності. Міра умовності зростає з розвитком науки /наприклад, процес математизації наукового знання, проблема інтерпретації наукового факту та ін./. Поряд з класичними критеріями в науці використовуються й позалогічні критерії раціональності: краса, простота концепції, інтуїтивна цілісність.

Метафора необхідна в науці, коли розкриваються нове явище або якість, які ще не мають адекватної форми вираження у науковій мові. У даному разі вона являє собою аналогію, яка дає можливість побачити предмет чи ідею "у світлі" іншого предмета чи ідеї. Наприклад, ми все більше звикаємо розглядати газ

та рідини як сукупності часток, частки - як хвилі, а хвилі - як поверхні поширених сфер.

Метафора потрібна не тільки для того, щоб думка стала доступною для інших. Вона є також і знаряддям мислення, уможливлучи думку про об'єкт, який вислизає в інших умовах. Якщо об'єкт роздуму незвичайний, спираємось на звичні знаки і, поєднуючи їх, скреслюємо його контури. Цікавий приклад наводить іспанський філософ Х.Ортега - І-Гассет. На його думку, китайська писемність більш точно, ніж європейська, відтворює процес мислення. Писати чи читати по-китайськи - значить думати по-китайськи. Так, не знайшовши знаку для позначення печалі, китаець поєднав два ієрогліфи, один із яких визначив "осінь", а другий - "серце". Печаль була зафіксована як "осінь серця". Метафора являє собою щось подібне до такого сполучення ієрогліфів, за допомогою яких можна відокремити важкодоступні для роздуму об'єкти і надати їм самостійності. Тому вона стає все більш необхідною в міру віддалення нашої думки від конкретних предметів повсякденного життя.

Отже, метафора незамінна, по-перше, як засіб емоційно-експресивного впливу. Не випадково теорія метафори вперше починає розвиватися в межах риторики - теорії та мистецтва красномовства. По-друге, за допомогою метафори схоплюють та створюють подібність понять та предметів. У цій функції її застосовують як у мистецтві, так і в науці. Але якщо в мистецтві /особливо в поезії/ метафора є і засобом і результатом, то в науці вона, створюючи образ і звертаючись до уявлення, породжує смисл, який сприймається розумом.

Метафора створює образ-індивідуалізацію, символ - образ-узагальнення. Слово "символ" грецького походження, спершу так називали розламану навпіл дощечку, яка була умовним речовим пізнавальним знаком. Зараз символ розуміють як: а/ конкретний предмет, який умовно позначає який-небудь образ, поняття, ідею /наприклад символ влади/; б/ художній образ, втілюючий ідею; в/ умовне позначення величин у науці.

Символ широко використовується в міфі, мистецтві, релігії, які Е.Кассіреп назвав "символічними формами культури". Художній твір, релігійний текст, ікона мають систему символів, і, якщо відома їх мова, "код", то можна за зовнішньою очевидністю розкрити більш глибокі значення.

Приєм символічної інтерпретації широко застосовується в

сучасній культурології, наприклад, концепція архетипів /першообразів/ К. Юнга. Архетипи – це найбільш загальні, фундаментальні міфологічні символи, які окреслюють галузь колективного несвідомого. Суть їх полягає у тому, що вони концентрують і виражають у явній формі такі фундаментальні полюси людського життя, як народження, смерть та культурно-історичні форми розуміння безсмертя. Саме близькість до інстинкту обумовлює унікальну схожість різних мотивів, схем та сюжетів, які пронизують усю світову культуру протягом тисячоліть. Наприклад, "вода" – символ очищення та початку нового життя; "світло" – символ мудрості, влади, всемогутності, слова, знання тощо.

Архетипи є такими інваріантами самосвідомості людства, які в структурі суспільної свідомості виражені в предметній формі, пов'язаній із символами, алегоріями, шифрами і т.д. Наприклад, образ змії має як позитивні, так і негативні значення. Перші можна виразити через систему понять, які грукуються навколо понять "життя" /здоров'я, лікування і т.п./, другі – навколо поняття "смерть" /шкідництво, небезпека, помста.../. При цьому культурне поле даного символу включає до сфери свого впливу й такі значення, які відображують продовження життя через подолання смерті. Тут змія стає еротичним символом, навколо якого зосереджується смисловий зміст гріха, чуттєвості, спокуси, символами народження, родючості, а також вираженням мудрості, обачливості, ума та опіки як найбільш цінних якостей.

Символи пронизують також і таку важливу сторону суспільного життя, як ритуали. Спершу ритуал означав установлений порядок обрядових дій у магії та релігії, а згодом він набував значення будь-якої церемонії, хід якої визначався звичаєм та традицією. Із давніх магичних ритуалів прийшла до нас символіка чисел, геометричних фігур, каменів, квітів, рослин, небесних сузір'я. Наші імена теж мають символічний зміст. Прикладом реконструкції значень архетипів імен може бути робота російського філософа П.Флоренського "Імена" [7].

Отже, ми оточені символами, оскільки саме культура за природою своєю символічна і розуміння граничних основ "картини світу", яка міститься в тій чи іншій культурі, потребує розшифровки її /культури/ символічного коду.

В історії відбувається своєрідне чергування періодів, коли домінує логічне, раціональне, з періодами, коли інтереси зміщуються в галузь міфопоетичного та релігійного. Умовно їх можна назвати "класичними" та "романтичними" /Г.Померанц/. Це властиве всім субекуменам /усталеним коаліціям культур/, які проходять через гсп історію - Китаю з оточенням дочірніх цивілізацій, Індії /з таким же сточенням/, Середземномор'я /Ближній Схід та Захід/. Спостерігаючи за їх історією, стикаємося із проблемою "середніх віків" /реакцією на інтелектуальний стрибок осьового часу/ та помічаємо маятниковий рух від "класичних" до "романтичних" епох. Архаїка - класика - середні віки - Новий час створюють свого роду візерунок, в якому романтичні епохи, звернені більше до цілого, ніж до частковостей, замінюються "класичними", зверненими до відкриття світу та людини, світу раціонально доступних для огляду предметів. Цей візерунок можна знайти у всіх субекуменах, хоча в Індії та Китаї з меншою виразністю, ніж у Середземномор'ї. Архаїчна думка всюди сильніша у розумінні цілого, ніж частковостей. Її міфопоетичні та ранні філософські конструкції, створені авторами Упанішад, першими даосами та досократиками, залишаються неперевершеними як моделі єдності культури, але в окремих випадках вони є логічно незавершеними або зовсім алогічними. Класична модель всюди створює логіку як особливу науку та удосконалює аналіз частковостей, але в деякій мірі втрачає почуття цілого. Деміфологізація культури як побічний наслідок породжує торжество "поверхонь освіченості". Із кризи, викликаної інтелектуалізмом осьового часу, народилась ранньосередньовікова культура. Спираючись на деякі традиції архаїки, які витримали випробування, вона створює нову цілісну систему. В ній логічні та міфологічні аспекти одержали нову єдність /наприклад схоластика/ і склалась загальна мова символів, які об'єднали створені верхи з низами, що залишилися на архаїчному рівні.

Розвиток Китаю, Індії та Близького Сходу на цьому стабілізувався в межах однієї й тієї ж традиції. Але на Заході синтез виявив себе настійким, і з Исто кризи народився Новий час, який створив сучасну глобальну науково-технічну цивілізацію.

Ряд духовних вимірів у сучасному житті примушують припустити, що маятник деміфологізації продовжує свій рух, і ми вступаємо в нову епоху з новими пошуками єчності в романтичних міфах.

Але при всьому цьому наука була, є і буде залишатися найбільш послідовним втіленням раціонального начала в культурі. У взаємозв'язках науки та культури можна знайти деяку інтригу, двоїстість, навіть двозначність. По-перше, це протиріччя між змістом наукового знання, претендуючого на універсальність, об'єктивність, необхідність, і способом його існування у визначеному культурно-історичному контексті. Якщо в змістовому аспекті наука прагне пізнати світ, яким він є поза всякого антропоцентризму, розглядати світ під плівкою культурно-знакових систем, то сам спосіб пізнання обумовлений культурою. По-друге, культура – це те, що кодується, транслюється, відтворюється, тобто вона нормативна і репродуктивна. Наука як особливий вид пізнання, орієнтований на досягнення нового знання, продуктивна, а тому вона вся – у сучасному. Витвір мистецтва, наукове відкриття, технічний винахід стають досягненнями культури лише коли перетворюються в канон, норму, принцип, символ. Тому цілком доречні сполучення "культура та пізнання", "культура та мистецтво", "культура та наука". Але виникнення чогось нового неможливе поза традицією, стилем, школою, і в цьому разі мова йдеться про нормативність науки. Отже, наука як культура – це набір форм пізнання, наука як пізнання – експериментування з формами: коливальні рухи зруйнування норм і створення нових.

Наука являє собою складне утворення, яке має такі компоненти: емпіричний базис, або предметна галузь теорії; саме теорія, що є ланцюжком взаємопов'язаних положень /законів/, між якими не повинно бути протиріч; математичний апарат теорії; експериментально-вимірвальна діяльність. Визначальним моментом у системі науки є саме теорія.

Через які канали відбувається взаємодія науки з іншими сферами культури?

Дослідження в галузі історії науки, філософії науки та наукознавства у ХХ ст. дозволили виявити особливий пласт у наукових теоріях, а саме: наявність таких тверджень та припущень, які в межах цих теорій не доводяться, а приймаються як деякі передумови, які розуміються самі собою.

У кожній науковій теорії існує свій ідеал пояснення, доказовості та організації знання, який не є висновком із самої теорії, а, навпаки, визначає її собою. Інакше це називається науковою, або дослідницькою програмою. На відміну від наукової теорії, наукова програма претендує на загальність. Відоме положення піфагорійців "усе є числом" – типічний приклад стислого визначення наукової програми. Найчастіше вона формулюється в межах філософії, а творцями її є вчені, які одночасно займаються філософією. Але наукова програма не тотожна філософській системі. Так, на основі античної філософії створились три різні наукові програми: атомістична /яка реалізується в наукових теоріях тільки за Нового часу/, математична /піфагорійсько-платонівська – "Начала" Евкліда, механіка Архімеда/ та програма Арістотеля, на основі якої виникла перша фізична теорія. Найважливіші програми в науці Нового часу створили Декарт, Ньютон, Лейбніц.

Вивчення формування, розвитку і, нарешті, "смерті" наукових програм, поява нових, а також заміни в типах зв'язку між програмами та побудованими на їх основі науковими теоріями дає можливість розкрити внутрішній зв'язок між наукою та культурою. У цьому розумінні показовим є приклад із зміною уявлень про механіку В античності механіку визнавали як особливу техніку побудови машини, що нічого не вносила в пізнання природи. Це був засіб "перехитрити" природу, але не засіб пізнати її. У XVII ст. механіка стає головною галуззю фізики. З погляду еволюції науки зміна статусу механіки має принципове значення. Тільки після того, як винайдені людиною інструменти стало можливим розглядати не як щось чужорідне щодо природи, не як "штучне", а як тотожне їй, відкривалась можливість бачити в експерименті засіб пізнання природи, і поряд з природознавством виникає як відносно самостійне технічне знання.

У XX ст. інженер стає одним із ключових фігур у суспільстві, тому виникає зацікавленість до соціокультурних основ його діяльності. Для з'ясування норм інженерної діяльності, які не генеруються інженерними знаннями, може застосовуватись поняття "технічна реальність", яка визначає систему впровадженнь технічного об'єкта в різні сфери суспільного життя та відповідні їм мови культури.

Технічна реальність розглядається як "соціальна реальність" буття технічного об'єкта в формах техніко-організованої діяль-

ності, у сфері різноманітних організаційних структур;/ "економічна реальність" /технічний об'єкт як стимулятор продуктивності праці/; "ергономічна реальність" /технічний об'єкт у сфері психологічних та фізіологічних можливостей людини/; "екологічна реальність"; "ідеальна реальність" /проектування технічного об'єкта/та ін.

Очевидно, що складна структура технічної реальності визначає різницю між обсягом та змістом технічного, або інженерного знання та знання інженера.

За нашого часу змінюється класичний образ науки та виникає новий тип раціональності. Протягом двох останніх століть світ уподібнювався до регульованого автомата, який перебував в нескінченному русі. У науковій "картині світу" не знаходилося місця для унікальних подій, із неї виключались нестабільність, варіативність процесів розвитку. Неминучим ставало протиставлення зовнішнього та внутрішнього світів людини, наук про природу та суспільство. "Дійсно, будь-які людські та соціальні взаємодії, а також уся літературна діяльність являють собою відбиття невизначеності щодо майбутнього. Але сьогодні, коли фізики намагаються конструктивно включити нестабільність до картини універсуму, спостерігається зближення внутрішнього та зовнішнього світів, що, можливо, є одним із найважливіших культурних подій нашого часу" [5].

Тема 4. Людський "вимір" культури

План.

1. Діалог як спосіб буття в культурі. Знання та розуміння.
2. Сміх, сором, совість, заздрість як форми поведінки в культурі.
3. Ігри, в які грають люди /людина-гравець/.

У попередніх темах культура розглядалась як щось зовнішнє щодо окремої людини. Але культурна традиція мертва до того часу, доки не знаходить відгуку в кожному з нас, не "розпредмечується" нами. Найцікавіше – це зрозуміти, як ми живемо в культурі і як культура живе в нас.

Діалог є універсальною моделлю способу буття культури та способу буття в культурі. Розуміння людини, її життя та психіки

повинно ґрунтуватись на аналізі тих його потреб, які впливають із умов існування. Головна з них – "потреба у співвіднесеності" /Б.Фромм/, що задовольняється пізнанням та спілкуванням. Знання ж за природою своєю діалогічне, оскільки розвивається за схемою "питання – відповідь". Знання – це діалог між питанням та відповіддю, причому зміст питання полягає у визначенні напрямку, в якому тільки й може надійти відповідь.

Про природу спілкування прекрасно сказав М.М.Бахтін: "... людський вчинок є потенціальним текстом і може бути зрозумілим /як людський вчинок, а не як фізична дія/ тільки в діалогському контексті свого часу /як репліка, як смислова поезія, як система мотивів/" [8].

Проблема, з якою всі стикаються, спілкуючись та пізнаючи, – розуміння. Інтуїтивно ясно, що знання ще не значить розуміння, хоча і є його необхідною передумовою. Розуміння – це глумачення, інтерпретація, переклад, відтворення цілісного контексту, в якому виникає та існує те, що підлягає розумінню.

Коли мова йдеться про зміст знання, важливими умовами розуміння є осмислення предмета розуміння та дотримання логічних умов – єдності змісту вживаних понять та єдності законів мислення. Якщо ж розглядають ситуації спілкування, то розуміння ґрунтується на "сумісному моральному досвіді" /Арістотель/. Важливу роль відіграє й емпатія, тобто самий потяг до розуміння.

Відтворення людиною культури як нормативної сторони життя суспільства означає виявлення особистих смислів у соціальних значеннях. Воно містить у собі їх оцінку та почуття співпричетності з ним або їх відриву. На основі діалогу з соціальним образом реальності створюються такі елементи структури індивідуальної свідомості, як усвідомлення самого себе, своєї причетності до певної соціальної спільності, виробляється ставлення до іншого, формується система заборон, виключень, нарешті, визначається ставлення до "абсолюту" /Бога, морального ідеалу/.

Вторгаючись у галузь смислів, стикаємося з різними аспектами проблеми – "знання – розуміння". Мова йдеться як про передачу готових смислових структур, необхідність "загальної пам'яті", можливості вибору між різними системами інтерпретації, ситуації псевдоспілкування і т.п., так і про ставлення особистих смислів, смислову "самоорганізацію", самопізнання особистості. Сучас-

на людина, для якої традиції в сфері належного не дуже багато значать, часто зазнає труднощів з висвітленням змісту унікальних життєвих ситуацій. Це є симптомом нашого часу, який кидає виклик психіатрії та освіті.

Питання про зміст життя - із ряду вічних. Воно стає предметом роздумувань у релігії, філософії, психології, мистецтві та різних психотерапевтичних практиках. А результатом роздумів є і "технології" праведного, щасливого життя, неможливого без досягнення душевного спокою. Наведемо вірш О.С. Пушкіна, який є поетичним перекладенням великопісної молитви Єфрема Сиріна /IV ст/:

"Отцы пустынники и жены непорочны, // Чтоб сердцем возлетать во области звочны, // Чтоб укреплять его средь дольних бурь и битв, // Сложили множество божественных молитв; // Но ни одна меня не умиляет, // Как та, которую священник повторяет // Во дни печальные Великого поста; // Всех чаще мне она приходит на уста // И падшего крепит неведомою силой; // Владыко дней моих! дух праздности унылой, // Любоначалия, змеи сокрытой сей, // И празднословья не дай душе моей. // Но дай мне зреть мои, о боже, прегрешенья, // Да брат мой от меня не примет осужденья, // И дух смирения, терпения, любви // И целомудрия мне в сердце оживи".

Крім всього іншого, культура наділила нас такими емоціями та способами поведінки, які допомагають гідно переносити удари долі, розуміти суть подій, мати тверезу самооцінку та забезпечують можливість діалогу. Це - сміх, сором, совість.

Сміх дуже тісно пов'язаний з думкою, інтелектом. Не випадково за часів середньовіччя було сказано, що людина є "тварина мисляча, смертна та адібна сміятися". Класичне визначення сміху є в "Поетиці" Арістотеля: "смішне - це деяка помилка та неподобство, яке нікому не завдає страждань та ні для кого не згубне". Сміх - найбільш "людський" спосіб оцінки зла, перевищуючий можливості прагматично більш значущих емоцій, які готові стати дією. Вони спрямовані або на зруйнування зовнішньої ситуації /гнів, лють/, або на саморуйнування /лихо, страждання/. Сміх нічого не зруйновує, але сам стійко протистоїть усім видам руйнування.

Сміх зрівноважує підкреслену офіційну серйозність віровчень, ідеологій, громадських ритуалів. Прикладом може бути сміхова, карнавальна культура середньовіччя, популярність жанру політичного анекдоту в нашій країні.

Не зло само по собі смішить нас, а спосіб його подачі. Тому завжди потрібні естетична та етична дистанції. Про це Г.К.Честертон сказав: "Жартувати можна і з приводу смерті, але не біля ложа помираючого".

Емоційна та етична альтернатива сміху - сором, який пройшов складну еволюцію в культурі. Спершу він був пов'язаний тільки із страхом громадського осуду /культури сорому/, потім з'являється як результат моральної рефлексії /культури провини/. Сором - найефективніший емоційний засіб самооцінки, і тільки параліч думки та емоційна убогість не дають можливості випробувати його.

Стид тісно пов'язаний із совістю, емоційно-інтуїтивною здібністю людини знаходити суть в унікальних життєвих ситуаціях. Це, можливо, найбільш "особисте" почуття. Ф.М. Достоевський назвав совість "передчуттям доступної для людини істини".

Існує ще одна форма емоційної реакції людини та соціальних спільностей, яка також по-різному проявляється в історії культури, - заздрість. "Люди володіють двома засобами самооцінки: порівняння себе з ідеєю досконалості та іншими людьми" /І.Кант/. Порівнювання себе з досконалістю - справа ризикована та тяжка, тому найчастіше людина порівнює себе з іншими людьми. Заздрість - дуже розповсюджене почуття, але в ній щось парадоксальне:

"люди часто хваляться найзлочиннішими пристрастями, але в заздрості, пристрасті боязливій та сором'язливій ніхто не сміє зізнаватися" /Ларошфуко/.

У примітивних культурах існувала віра в "заздрість" богів до людського щастя, звідси й поява "оборонної магії". У грецькій міфології також присутній мотив божественної "заздрості". Греки, усвідомлюючи руйнівність заздрості як особистого переживання, бачили в ній і позитивну сторону - стимул до змагання. Християнство оцінює заздрість однозначно: заздрість - смертний гріх, "корінь зла".

Але заздрість можна розглядати не тільки як емоцію однієї людини, але й як тип соціальної поведінки. "Що стосується заздрості в суспільному житті, то в ній є і добрі сторони, чого не скажеш про заздрість особисту. Адже заздрість у житті суспільному є родом остракізму, який уражає тих, хто надмірно піднісся, і служить тому вузлом для наділених владою" /Ф.Бекон/. Але примітивне

розуміння рівності як загальної однаковості призводить до надзвичайного розростання соціальної задрості, коли вона "конститується як влада" /К.Маркс/.

Розглянемо ще одну форму людського існування в культурі, яка супроводжує нас з дитинства до старості, - гру. Гра настільки різноманітна в своїх проявах і так сполучається з усіма видами людської діяльності, що неможливо визначити її однозначно. Але в будь-якій грі є деякий інваріант - "дія, яка протікає в певних рамках місця, часу та сенсу в доступному для огляду порядку, за добровільно прийнятими правилами та поза сферою матеріальної користі чи необхідності" /Х.Ортега-і-Гассет/.

Найяскравіше ігрові елементи культури виявляються в її ритуальній стороні. У давніх культурах це, в основному, релігійно-культові обряди, потім вони доповнюються й світськими громадськими ритуалами /тут спостерігаються псевдоігри, наприклад політичні/, і, нарешті, етикетні норми поведінки також можна розглядати з погляду гри-ритуалу. Гра має місце в мистецтві /театр, метафора/, у філософії /наприклад софісти/, у науці /моделювання, теорія ігор/. Гра - чудовий спосіб донесення знання. "Аліса в країні чудес" та "Аліса в задзеркаллі" Льюїса Керолла належать до числа тих казок, які зустрічають нас ще в дитинстві та супроводжують або можуть супроводжувати все життя. Вони написані для дітей, але з більшим інтересом їх читають дорослі. При уважному читанні в "Алісі" відкриваються такі глибини, що деякі /серед яких філософ та логік Бертран Рассел/ навіть пропонують видавати казки Л.Керолла з грифом "Тільки для дорослих". У Керолла є ще книга, що адресується дітям і присвячена мистецтву правильно мислити [9].

Без поняття "гра" не обходиться також конфліктологія та психологія міжособистих відносин. Чим менше ширості у людських стосунках, тим більше в них умовності, гри. Е.Берн виділяє дві головні характеристики психологічної гри: присутність скритого мотиву та наявність виграшу [10]. "Ігри" можуть бути як конструктивними, так і деструктивними. Приклади конструктивних ігор наведені в практичних порадах відомого всім Д.Карнегі, деструктивні описані Е.Берном. Поширений варіант конструктивної гри - "страхування". Про що б агент не вів розмову, якщо він

справжній ігрок, він шукає клієнта або "обробляє" його. Учасники деструктивних ігор прагнуть збільшити внутрішню психологічну стабільність за рахунок іншого, уникнути якихось зовнішніх ситуацій, зняти з себе відповідальність за власні невдачі. Прикладом може бути гра "Подивись, що я через тебе зробив". За словами Е.Берна, їй можна сміливо присудити перший приз за кількістю розбитих шлюбів. У неї можуть також грати і батьки з дітьми, і співробітники.

Ігри інколи мають дуже серйозний та драматичний характер. В "Пармській обителі" Стендаль описав одну з найскладніших соціальних ігор - придворну, яка велась з убивчою серйозністю.

І в той же час гру здавна розуміли як такий спосіб розуміння життя, який повинен знімати його явну важкість. "Усе життя - сцена та гра; або вмій грати відклавши серйозність, або терпи болі" /Паллад/.

На закінчення ще раз підкреслимо основну ідею, що розкриває суть буття людини в культурі. Існування у просторово-часовому континуумі культури - це перш за все вміння визнати в чужому своє, надати значення не тільки собі, але й іншому. Головним способом "окультурення" людини є освіта, яку Гердер визначив як "зростання до гуманності".

Загальна характерна ознака освіти - її відкритість іншим культурам, іншим поглядам. За словами Х.Гадамера, "в освіті закладено почуття міри та дистанції відносно її самої та через неї - піднесення над собою до загального" [II] .

Почуття міри, яке дає освіта, втілюється в такті та смаці. Під тактом розуміють здатність до сприйняття тієї ситуації, для поведінки в якій недостатньо знання загальних норм та правил. Тому поняття такту майже невимовне. Можна щось тактовно сказати, але це завжди значить умовчання про те, що адається безтактним у даному випадку. Тим самим такт допомагає тримати дистанцію, уникати сутичок, які ранять іншу людину.

Подібно до такту, смак невіддільний від конкретної ситуації і не зводиться до загальних зразків. Треба мати смак, його неможливо подати шляхом демонстрації і не можна замінити простим наслідуванням, він лише розвивається або заповнюється його відсутність. Смак - індивідуальна здібність розпізнавати та вибирати. В той же час він не вичерпується окремою своєрідністю, тому що

завжди прагне стати добрим смаком.

Такт - уміння уникати безтактовності, смак - здібність визначати відсутність смаку. Це треба відчувати, але неможливо раціонально обґрунтувати та довести. Духовна інтуїція, яка веде нас лабіринтами культури та людських взаємин, невіддільна від найвеличнішого мистецтва - невтомної роботи над власною особистістю "... і возведення її із сирої натуралістичної злитості в перлину створення, де все оформлено та проявлено" /П.Флоренський/.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
/мовою оригіналу/

1. Клике Ф. Пробуждающееся мышление. История развития человеческого интеллекта. Киев, 1985.
2. Петров М.К. Язык, знак, культура. М., 1991.
3. Заблуждающийся разум? Многообразие научного знания
/Под ред. В.Н.Никифорова. М., 1990.
4. Вебер М. Избранные произведения. М., 1990.
5. Пригожин И. Философия нестабильности//Вопр. философии. 1991. № 6. С. 46 - 53.
6. Лякофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем.
//Теория метафоры. М., 1990. С. 367 - 476.
7. Флоренский П.А. Имена//Социологические исследования, 1988, №6, 1989, № 2-6, 1990, № 2,4,5,7,6,10,11.
8. Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа//Литературно-критические статьи. М., 1986. С. 485-487.
9. Кэрролл Л. Логическая игра. М., 1991.
10. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Л., 1992.
11. Гадамер Х.Г. Истина и метод. М., 1988.
12. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990.
13. Древние цивилизации/Под ред. Г.М.Бонгард-Левина. М., 1989.
14. Кассирер Э. Сила метафоры.//Теория метафоры. М., 1990. С. 115-126.
15. Мамонova М.А. Запад и Восток. Традиции и новации рациональности мышления. М., 1991.
16. Самосознание европейской культуры XX века / Сост. Р.А. Гальцева. М., 1991.
17. Хейзинга И. Игровые формы в философии // Философская и социологическая мысль. 1992, № 4. С. 106-118.
18. Юнг К.Г. Архетип и символ. М., 1991.
19. Ясперс К. Смысл истории. М., 1990.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема 1. Взаємозв'язок історії культури та історії пізнання.....	3
Тема 2. Захід та Схід: способи розуміння світу.....	6
Тема 3. Раціональне та образне в культурі.....	9
Тема 4. Людський "вимір" культури.....	17
Список використаної та рекомендованої літератури.....	24

Людмила Василівна Рязанцева

ПІЗНАННЯ І КУЛЬТУРА
/культурологічні та психологічні аспекти пізнання/

Редактори: В.М.Коваль,
Т.І.Васильченко

Св. план, 1993, пов. 62

Підписано до друку 12.10.93

Формат 60x84 1/16. Папір. офс. № 2. Офс. друк.

Умовн.-друк.арк. 1,4 .Облік.-вид.арк. 1,6. Т. 100 прим.

Замовлення 107. Ціна 8 крб.

Харківський авіаційний інститут

310070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

Ротапринт друкарні ХАІ

310070, Харків-70, вул. Чкалова, 17